

دوفصلنامه تخصصی مؤسسه کتاب‌شناسی شیعه

کتاب‌شناسی شیعه

ویژه تراج، کتاب‌شناسی، نسخه پژوهی، نقد کتاب

I S S N 2 2 2 8 5 6 7 9

مشاوران علمی: ابوالفضل حافظیان اعلی اکبر زمانی نژاد / محمد تقی سبحانی
حسن طارمی / محمد مهدی معراجی / رضا مختاری / اسید جواد وری

صاحب امتیاز: مؤسسه کتاب‌شناسی شیعه مدیر مسئول: رضا مختاری سردبیر: عبدالحسین طالعی

مدیر اجرایی: سید مهدی علوی طراح گرافیک: حمید ترجمه و ویراستار عربی: محمد حسین نجفی

حروفچینی: نادری چاپ و صفحه: چاپخانه بزرگ فرآر کیم قیمت: چهل هزار تومان

چکیده نویسی: عبدالحسین طالعی ترجمه انگلیسی: محمد رضا خرورجانی

- کتاب شیعه از آثار پژوهشگران در موضوع تراج، کتاب‌شناسی، نسخه پژوهی و نقد کتاب استقبال می‌کند.
- مقالات مندرج در کتاب شیعه مبین آراء نویسندگان آنهاست.
- کتاب شیعه در ویرایش مطالب آزاد است. نقل مطالب کتاب شیعه با ذکر منبع آزاد است.

info@al-athar.ir

www.al-athar.ir

نشانی: قم، خیابان توحید،

کوچه ۷، شماره ۲۲؛

صندوق پستی ۳۷۱۸۵ / ۹۱۶

تلفن و فکس: ۰۲۵-۳۷۷۴۲۸۵۰

این مجله در پایگاه تخصصی

نورمگز نمایه می‌شود.

www.noormags.ir

تاریخ نشر: پاییز ۱۳۹۶

تصویر روی جلد: اجازه میرداماد بر
نسخه‌ای از السع الشداد، در کتابخانه
علامه کاشف الغطاء در نجف اشرف.

گزارش صحیح اسناد بصائر الدرجات همراه با معرفی باره‌ای از نسخ‌های خطی بصائر

درآمد

کتاب بصائر الدرجات اثر از رشمنند شیخ قمیان محمد بن حسن صفار (م ۲۹۰) سالها پیش به کوشش میرزا محسن کوجه باغی، به همت حاج محمود ریسمانچی در تبریز به چاپ رسید که به سبب در دست نداشتن نسخه خطی معتبر و اعتماد بر نسخه‌های مغلوپ، بسیار پر غلط از آب درآمده است.

آیه الله والد - مدظله - بادت یابی به سه نسخه خطی معتبر از این کتاب و یک نسخه بسیار معتبر از نسخه کوتاه شده بصائر، اسناد کتاب را با آنها مقابله و متن آن را با قدیمی ترین آنها مقابله نموده، در حاشیه نسخه خود موارد اختلاف را مرقوم داشته، اسناد کتاب را با مصادر دیگر همچون کافی، اختصاص، مختصر البصائر، و بحار مقایسه کرده، و حواشی از رشمنند بسیاری بر نسخه چاپی خود نگاشته است.

آقای سید محمد معلم با بهره‌گیری از نسخه مقابله شده معظم له و با درست داشتن نسخه خطی قدیمی کتاب، تصحیح جدیدی از بصائر الدرجات ارائه داده که نخستین چاپ قابل پذیرش از این کتاب است. با همه ارزش این چاپ، تا رسیدن به یک چاپ منقح و پاکیزه از بصائر الدرجات که در آن از همه امکانات موجود به شایستگی استفاده شده باشد، فاصله بسیار است.

نگارنده در هنگام فعالیت رجالی در مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی نیاز این چاپ را به بازنگری اساسی احساس کرده و با مراجعه به نسخه مقابله شده آیه الله والد، اسناد این کتاب را تصحیح کرده و تعلیقات بسیاری بر اسناد فراهم آورد.

۱. این کتاب اثری است از حسن بن سلیمان حلّی که از پیش از سی کتاب برگزیده شده، که نخستین کتاب آن مختصر بصائر الدرجات سعد بن عبدالله است - که اصل کتاب و اختصار آن هر دو از سعد بن عبدالله است - حدود دویست و پنج حجم کتاب را تشکیل می‌دهد، نگارنده در این زمینه مقال مستقلی به رشته تحریر درآورده که توفیق تکمیل و عرضه آن را از درگاه احدیت خواستار است.

محمد باقر خلیفه
میرزا شایسته

چکیده:

در این مقاله، گزارشی از چند نسخه خطی کتاب بصائر الدرجات نوشته محمد بن حسن صفار (متوفی ۲۹۰) آمده است. نویسنده، گزارشی از نحوه تصحیح بصائر الدرجات ارائه کرده و در ادامه، انتساب بصائر الدرجات به صفار مورد بحث قرار گرفته و این انتساب، اثبات شده است.

کلید واژه‌ها: بصائر الدرجات (کتاب)
- نسخه‌های خطی: بصائر الدرجات (کتاب) - انتساب: پژوهش‌های حدیثی - قرن سوم.

در این تعلیقات، حواشی ارزشمند آیه الله والد، که در تصحیح آقای معلم آورده نشده بود درج شد و حواشی معظم له که ناقص نقل شده بود تکمیل شد، مجموعه این تعلیقات در ضمن مجلدی مستقل با نام «التعلیقات علی أسناد بصائر الدرجات» نگارش یافته که امید می رود به زودی منتشر شود.

در این مقال گزارشی از شیوه تصحیح بصائر الدرجات به همراه توضیحاتی درباره این کتاب و نسخه های خطی آن در سه فصل ارائه می شود، به امید آن که زمینه چاپ منقح و فنی پاکیزه ای از این کتاب باشد.

فصل اول: معرفی پاره ای از نسخه های خطی بصائر الدرجات
آیه الله والد - مدظله - چهار نسخه از بصائر الدرجات در اختیار داشته اند که سه نسخه آن از نسخه کبری بصائر الدرجات است - که مطابق نسخه چاپی است - و یک نسخه از نسخه صغرای کتاب که بسیار ارزشمند است.

از سه نسخه نخست، یک نسخه از اهمیت ویژه ای برخوردار است، این نسخه به شمار ۱۵۷۴ در کتابخانه مرحوم آیه الله مرعشی نگاهیاری می شود.

ما در این فصل به معرفی این نسخه به همراه نسخه صغرای بصائر الدرجات می پردازیم:

معرفی نسخه کتابخانه آیه الله مرعشی
این نسخه در دست آقای سید محمد معلم بوده و

تصویری از صفحه آغازین و صفحه پایانی آن در چاپ ایشان دیده می شود. عبارت پایانی این نسخه چنین است:

کمل کتاب بصائر الدرجات بحمد الله و منه و حسن توفیقه علی یدی محرره العبد الضعیف المحتاج إلى رحمة الله تعالى وغفرانه، الفقیر إلى فواضل کرمه وإحسانه، أئی نصر علی بن محمد بن الحسن بن أبی سعد الطیب، غرة صفر... سنة ١٠٦٠ إحدى وتسعين وخمس مائة هجرية. الحمد لله رب العالمین، حمد الشاکرین، وصلواته علی سید الأولین والآخرین محمد وآله الطیبین وأصحابه الغر الزاهرین وهو حسبي ونعم الحسیب.

در کنار کلمه بصائر الدرجات این جمله دیده می شود: ۱۹۹ باباً (۱۸۹۱ باباً). تعداد ارقام ابواب بصائر الدرجات مطابق رقم دوم است.

گفتنی است که ترتیب احادیث در این نسخه در بسیاری از موارد با نسخه چاپی تفاوت دارد، در دو نسخه خطی دیگر بصائر هم که در اختیار آیه الله والد - مدظله - بوده غالباً ترتیب احادیث با این نسخه هماهنگ است، که این امر از نا اعتباری ترتیب احادیث در نسخه چاپی حکایت می کند.

معرفی نسخه صغرای بصائر الدرجات
نسخه ای از نسخه صغرای بصائر الدرجات که در اختیار آیه الله والد - مدظله - از مرحوم آیه الله روضاتی بوده است،^۳ با این عبارت پایان می یابد:

۳. بین کلمه صفر و سنة را درست نتوانست بخواند.

۴. راقع سطور این نسخه را ندیده است و تمام توضیحات مربوط به

۲. التراث العربي المخطوط في مكتبات إيران العامة. السيد أحمد المحمدي، ج ۲، ص ۴۸۷.

تَرِ الْكِتَابَ بِحَمْدِ اللَّهِ وَنَمَّهِ، وَالْحَمْدُ لِلَّهِ وَصَلَّى اللَّهُ
عَلَى مُحَمَّدٍ، وَعَتَرَتِهِ الطَّاهِرِينَ وَسَلَّم. نُقِلَ مِنْ
نَسْخَةٍ تَارِيخُهَا مِنْ سَنَةِ خَمْسٍ وَعَشْرِينَ وَسَبْعٍ
مِائَةٍ، بِقَلَمِ إِبْرَاهِيمَ بْنِ أَبِي الْغَيْثِ، وَتِلْكَ نُسْخَتُ
مِنْ نَسْخَةٍ تَارِيخُهَا سَنَةُ خَمْسٍ وَسَبْعِينَ وَمِائَتَيْنِ،
وَعَلَيْهَا خَطُّ جَمَاعَةٍ مِنَ الْفُقَهَاءِ بِالرِّيِّ وَغَيْرِهِمْ.
آيَةُ اللَّهِ وَاللَّهُ - مَدْظَلُهُ - دَرَادِمُهُ أَوْرَدَ مَانِدُ:

هَذَا آخِرُ نَسْخَةٍ صَدِيقِنَا الْعِلْمِ الْحُجَّةِ الرُّضَايِيِّ -
طَالَ بَقَاؤُهُ - مِنْ النُّسخَةِ الصَّغِيرَى مِنَ الْكِتَابِ وَ
بَعْدَ الْكِتَابِ ثَلَاثَ صَفَحَاتٍ فِيهَا أَحَادِيثُ لَيْسَتْ
مِنْ الْكِتَابِ.

وَأَشَارَهُ فَرَمُودَهُ أَنْدَكُ دَر حَاشِيَةِ ابْنِ نَسْخَةِ ابْنِ عِبَارَتِ
دَرَجِ شُدَّهُ اسْت:

فَرَعُ مِنْ نَسْخَةِ يَوْمِ الْاِثْنَيْنِ السَّابِعِ مِنْ شَهْرِ صَفَرِ
سَنَةِ ثَمَانِيَةِ عَشْرٍ بَعْدَ الْأَلْفِ وَكُتِبَ مُحَمَّدُ بْنُ
إِسْمَاعِيلَ، تَجَاوَزَ اللَّهُ عَنْ سَيِّئَاتِهِ، بِمُحَمَّدٍ وَآلِهِ.

آقَايِ حَسَنِ وَاتَّقِي دَر يَادِ دَاشْتِي دَر كِتَابِ شِيعِهِ شَمَارُهُ ۳،
ص ۲۹۲ بَهْ مَعْرِفِي مَخْطُوطِهِ اِي پَر دَاخْتِه اَنْدَكُ كِه حَاوِي
دُو كِتَابِ اسْت: يَكِي اَز اَنُهَا نَسْخَه اِي اَبِصَاثِر الدَّرَجَاتِ
اسْت بَه خَطِّ مُحَمَّدُ بْنُ مُحَمَّدٍ عَلِي زَرْبُو مَازَنْدَرَانِي كِه
دَر ۲۰ شَعْبَانِ ۱۰۴۸ اَز تَحْرِيرِ اَن فَرَاغَتْ يَاقْتَه اسْت.

ابن نسخه هم از همان نسخه ابراهيم بن أبي الغيث
کتابت شده است و عبارت پایانی آن چنین است:

صورة خط الكاتب المنتسخ رحمه الله: تَرِ الْكِتَابِ

ابن نسخه از یادداشت‌های آیه الله والد - مدظله - (در حاشیه نسخه
ایشان) گرفته شده است.

مقاله است

بِحَمْدِ اللَّهِ وَنَمَّهِ، وَصَلَّى اللَّهُ عَلَى مُحَمَّدٍ وَعَلَى عَتَرَتِهِ
الطَّاهِرِينَ وَسَلَّم تَسْلِيمًا.

فَرَعُ مِنْ نَسْخَةِ فِي الرَّابِعِ وَالْعَشْرِينَ مِنْ ذِي الْقَعْدَةِ
مِنْ سَنَةِ خَمْسٍ وَعَشْرِينَ وَسَبْعٍ مِائَةٍ. وَجَدْتُ عَلَى
النُّسخَةِ الَّتِي نَقَلْتُهُ مِنْهَا أَنَّهَا نَقِلَتْ مِنْ نَسْخَةٍ
تَارِيخُهَا سَنَةُ خَمْسٍ وَسَبْعِينَ وَمِائَةٍ [كَذَا] وَهِيَ
نَسْخَةُ عَتِيقَةٍ عَلَيْهَا خَطُّ جَمَاعَةٍ مِنَ الْفُقَهَاءِ بِالرِّيِّ
وَغَيْرِهِمْ.

کُتِبَ أَفْقَرُ عِبَادِ اللَّهِ إِلَى عَفْوِهِ وَكَرَمِهِ، إِبْرَاهِيمُ بْنُ
أَبِي الْغَيْثِ - رَحِمَهُ اللَّهُ وَعَفَا عَنْهُ.

جناب آقای و اتقی توضیح بیشتری درباره ابن نسخه
نداده اند که آیا نسخه کبیره بصائر الدرجات است
یا نسخه صغیره. به هر حال نسخه آیه الله رضای
که با این نسخه سلسله نسب مشترک دارد مشتمل
بر ۶۵۴ روایت است.^۵

۵. در اینجا فهرست روایات ابن نسخه و ترتیب آنها را بر اساس چاپ
مرحوم کوجه باغی درج می کنیم. موارد اختلاف ترتیب احادیث
را با این چاپ با ستاره روشن ساخته ایم. گفتنی است که آغاز
این نسخه افتادگی دارد و اول نسخه کلمه و صفة، در اواسط ص
۲۸ است. آیه الله والد - مدظله - در حاشیه این کلمه مرقوم
داشته اند: أول العتیقة من هضاء (هو رمز لنسخة آية الله رضای
رحمه الله) واللفظ مخروق ويشبه كون الأصل هو صعوبة:

روایات موجود در این نسخه عبارتند از: ص ۲۸، ح ۱ و ۲، ص ۲۹، ح ۳ و ۴،
ص ۳۰، ح ۶ - ص ۳۱، ح ۹، ص ۳۱، ح ۱۰ و ۱۱، ص ۳۲، ح ۱۲، ص ۳۳، ح ۱۳ - ص
۳۴، ح ۱۴، ص ۳۵، ح ۱۵ - ص ۳۶، ح ۱۶، ص ۳۷، ح ۱۷ و ۱۸، ص ۳۷، ح ۱۹ - ص
۳۸، ح ۲۰ و ۲۱، ص ۳۹، ح ۲۲، ص ۴۰، ح ۲۳ و ۲۴، ص ۴۱، ح ۲۵، ص ۴۲، ح ۲۶ و ۲۷، ص ۴۳، ح ۲۸ و ۲۹ (با عنوان و نادر من الباب)، ص
۴۴، ح ۳۰، ص ۴۵، ح ۳۱، ص ۴۶، ح ۳۲، ص ۴۷، ح ۳۳، ص ۴۸، ح ۳۴،
ص ۴۹، ح ۳۵، ص ۵۰، ح ۳۶، ص ۵۱، ح ۳۷، ص ۵۲، ح ۳۸، ص ۵۳، ح ۳۹ - ص ۵۴، ح ۴۰، ص ۵۵، ح ۴۱، ص ۵۶، ح ۴۲، ص ۵۷، ح ۴۳، ص ۵۸، ح ۴۴، ص ۵۹، ح ۴۵، ص ۶۰، ح ۴۶، ص ۶۱، ح ۴۷، ص ۶۲، ح ۴۸ و ۴۹، ص ۶۳، ح ۵۰، ص ۶۴، ح ۵۱، ص ۶۵، ح ۵۲، ص ۶۶، ح ۵۳، ص ۶۷، ح ۵۴، ص ۶۸، ح ۵۵، ص ۶۹، ح ۵۶، ص ۷۰، ح ۵۷، ص ۷۱، ح ۵۸، ص ۷۲، ح ۵۹، ص ۷۳، ح ۶۰، ص ۷۴، ح ۶۱، ص ۷۵، ح ۶۲، ص ۷۶، ح ۶۳، ص ۷۷، ح ۶۴، ص ۷۸، ح ۶۵، ص ۷۹، ح ۶۶، ص ۸۰، ح ۶۷، ص ۸۱، ح ۶۸، ص ۸۲، ح ۶۹، ص ۸۳، ح ۷۰، ص ۸۴، ح ۷۱، ص ۸۵، ح ۷۲، ص ۸۶، ح ۷۳، ص ۸۷، ح ۷۴، ص ۸۸، ح ۷۵، ص ۸۹، ح ۷۶، ص ۹۰، ح ۷۷، ص ۹۱، ح ۷۸، ص ۹۲، ح ۷۹، ص ۹۳، ح ۸۰، ص ۹۴، ح ۸۱، ص ۹۵، ح ۸۲، ص ۹۶، ح ۸۳، ص ۹۷، ح ۸۴، ص ۹۸، ح ۸۵، ص ۹۹، ح ۸۶، ص ۱۰۰، ح ۸۷، ص ۱۰۱، ح ۸۸، ص ۱۰۲، ح ۸۹، ص ۱۰۳، ح ۹۰، ص ۱۰۴، ح ۹۱، ص ۱۰۵، ح ۹۲، ص ۱۰۶، ح ۹۳، ص ۱۰۷، ح ۹۴، ص ۱۰۸، ح ۹۵، ص ۱۰۹، ح ۹۶، ص ۱۱۰، ح ۹۷، ص ۱۱۱، ح ۹۸، ص ۱۱۲، ح ۹۹، ص ۱۱۳، ح ۱۰۰، ص ۱۱۴، ح ۱۰۱، ص ۱۱۵، ح ۱۰۲، ص ۱۱۶، ح ۱۰۳، ص ۱۱۷، ح ۱۰۴، ص ۱۱۸، ح ۱۰۵، ص ۱۱۹، ح ۱۰۶، ص ۱۲۰، ح ۱۰۷، ص ۱۲۱، ح ۱۰۸، ص ۱۲۲، ح ۱۰۹، ص ۱۲۳، ح ۱۱۰، ص ۱۲۴، ح ۱۱۱، ص ۱۲۵، ح ۱۱۲، ص ۱۲۶، ح ۱۱۳، ص ۱۲۷، ح ۱۱۴، ص ۱۲۸، ح ۱۱۵، ص ۱۲۹، ح ۱۱۶، ص ۱۳۰، ح ۱۱۷، ص ۱۳۱، ح ۱۱۸، ص ۱۳۲، ح ۱۱۹، ص ۱۳۳، ح ۱۲۰، ص ۱۳۴، ح ۱۲۱، ص ۱۳۵، ح ۱۲۲، ص ۱۳۶، ح ۱۲۳، ص ۱۳۷، ح ۱۲۴، ص ۱۳۸، ح ۱۲۵، ص ۱۳۹، ح ۱۲۶، ص ۱۴۰، ح ۱۲۷، ص ۱۴۱، ح ۱۲۸، ص ۱۴۲، ح ۱۲۹، ص ۱۴۳، ح ۱۳۰، ص ۱۴۴، ح ۱۳۱، ص ۱۴۵، ح ۱۳۲، ص ۱۴۶، ح ۱۳۳، ص ۱۴۷، ح ۱۳۴، ص ۱۴۸، ح ۱۳۵، ص ۱۴۹، ح ۱۳۶، ص ۱۵۰، ح ۱۳۷، ص ۱۵۱، ح ۱۳۸، ص ۱۵۲، ح ۱۳۹، ص ۱۵۳، ح ۱۴۰، ص ۱۵۴، ح ۱۴۱، ص ۱۵۵، ح ۱۴۲، ص ۱۵۶، ح ۱۴۳، ص ۱۵۷، ح ۱۴۴، ص ۱۵۸، ح ۱۴۵، ص ۱۵۹، ح ۱۴۶، ص ۱۶۰، ح ۱۴۷، ص ۱۶۱، ح ۱۴۸، ص ۱۶۲، ح ۱۴۹، ص ۱۶۳، ح ۱۵۰، ص ۱۶۴، ح ۱۵۱، ص ۱۶۵، ح ۱۵۲، ص ۱۶۶، ح ۱۵۳، ص ۱۶۷، ح ۱۵۴، ص ۱۶۸، ح ۱۵۵، ص ۱۶۹، ح ۱۵۶، ص ۱۷۰، ح ۱۵۷، ص ۱۷۱، ح ۱۵۸، ص ۱۷۲، ح ۱۵۹، ص ۱۷۳، ح ۱۶۰، ص ۱۷۴، ح ۱۶۱، ص ۱۷۵، ح ۱۶۲، ص ۱۷۶، ح ۱۶۳، ص ۱۷۷، ح ۱۶۴، ص ۱۷۸، ح ۱۶۵، ص ۱۷۹، ح ۱۶۶، ص ۱۸۰، ح ۱۶۷، ص ۱۸۱، ح ۱۶۸، ص ۱۸۲، ح ۱۶۹، ص ۱۸۳، ح ۱۷۰، ص ۱۸۴، ح ۱۷۱، ص ۱۸۵، ح ۱۷۲، ص ۱۸۶، ح ۱۷۳، ص ۱۸۷، ح ۱۷۴، ص ۱۸۸، ح ۱۷۵، ص ۱۸۹، ح ۱۷۶، ص ۱۹۰، ح ۱۷۷، ص ۱۹۱، ح ۱۷۸، ص ۱۹۲، ح ۱۷۹، ص ۱۹۳، ح ۱۸۰، ص ۱۹۴، ح ۱۸۱، ص ۱۹۵، ح ۱۸۲، ص ۱۹۶، ح ۱۸۳، ص ۱۹۷، ح ۱۸۴، ص ۱۹۸، ح ۱۸۵، ص ۱۹۹، ح ۱۸۶، ص ۲۰۰، ح ۱۸۷، ص ۲۰۱، ح ۱۸۸، ص ۲۰۲، ح ۱۸۹، ص ۲۰۳، ح ۱۹۰، ص ۲۰۴، ح ۱۹۱، ص ۲۰۵، ح ۱۹۲، ص ۲۰۶، ح ۱۹۳، ص ۲۰۷، ح ۱۹۴، ص ۲۰۸، ح ۱۹۵، ص ۲۰۹، ح ۱۹۶، ص ۲۱۰، ح ۱۹۷، ص ۲۱۱، ح ۱۹۸، ص ۲۱۲، ح ۱۹۹، ص ۲۱۳، ح ۲۰۰، ص ۲۱۴، ح ۲۰۱، ص ۲۱۵، ح ۲۰۲، ص ۲۱۶، ح ۲۰۳، ص ۲۱۷، ح ۲۰۴، ص ۲۱۸، ح ۲۰۵، ص ۲۱۹، ح ۲۰۶، ص ۲۲۰، ح ۲۰۷، ص ۲۲۱، ح ۲۰۸، ص ۲۲۲، ح ۲۰۹، ص ۲۲۳، ح ۲۱۰، ص ۲۲۴، ح ۲۱۱، ص ۲۲۵، ح ۲۱۲، ص ۲۲۶، ح ۲۱۳، ص ۲۲۷، ح ۲۱۴، ص ۲۲۸، ح ۲۱۵، ص ۲۲۹، ح ۲۱۶، ص ۲۳۰، ح ۲۱۷، ص ۲۳۱، ح ۲۱۸، ص ۲۳۲، ح ۲۱۹، ص ۲۳۳، ح ۲۲۰، ص ۲۳۴، ح ۲۲۱، ص ۲۳۵، ح ۲۲۲، ص ۲۳۶، ح ۲۲۳، ص ۲۳۷، ح ۲۲۴، ص ۲۳۸، ح ۲۲۵، ص ۲۳۹، ح ۲۲۶، ص ۲۴۰، ح ۲۲۷، ص ۲۴۱، ح ۲۲۸، ص ۲۴۲، ح ۲۲۹، ص ۲۴۳، ح ۲۳۰، ص ۲۴۴، ح ۲۳۱، ص ۲۴۵، ح ۲۳۲، ص ۲۴۶، ح ۲۳۳، ص ۲۴۷، ح ۲۳۴، ص ۲۴۸، ح ۲۳۵، ص ۲۴۹، ح ۲۳۶، ص ۲۵۰، ح ۲۳۷، ص ۲۵۱، ح ۲۳۸، ص ۲۵۲، ح ۲۳۹، ص ۲۵۳، ح ۲۴۰، ص ۲۵۴، ح ۲۴۱، ص ۲۵۵، ح ۲۴۲، ص ۲۵۶، ح ۲۴۳، ص ۲۵۷، ح ۲۴۴، ص ۲۵۸، ح ۲۴۵، ص ۲۵۹، ح ۲۴۶، ص ۲۶۰، ح ۲۴۷، ص ۲۶۱، ح ۲۴۸، ص ۲۶۲، ح ۲۴۹، ص ۲۶۳، ح ۲۵۰، ص ۲۶۴، ح ۲۵۱، ص ۲۶۵، ح ۲۵۲، ص ۲۶۶، ح ۲۵۳، ص ۲۶۷، ح ۲۵۴، ص ۲۶۸، ح ۲۵۵، ص ۲۶۹، ح ۲۵۶، ص ۲۷۰، ح ۲۵۷، ص ۲۷۱، ح ۲۵۸، ص ۲۷۲، ح ۲۵۹، ص ۲۷۳، ح ۲۶۰، ص ۲۷۴، ح ۲۶۱، ص ۲۷۵، ح ۲۶۲، ص ۲۷۶، ح ۲۶۳، ص ۲۷۷، ح ۲۶۴، ص ۲۷۸، ح ۲۶۵، ص ۲۷۹، ح ۲۶۶، ص ۲۸۰، ح ۲۶۷، ص ۲۸۱، ح ۲۶۸، ص ۲۸۲، ح ۲۶۹، ص ۲۸۳، ح ۲۷۰، ص ۲۸۴، ح ۲۷۱، ص ۲۸۵، ح ۲۷۲، ص ۲۸۶، ح ۲۷۳، ص ۲۸۷، ح ۲۷۴، ص ۲۸۸، ح ۲۷۵، ص ۲۸۹، ح ۲۷۶، ص ۲۹۰، ح ۲۷۷، ص ۲۹۱، ح ۲۷۸، ص ۲۹۲، ح ۲۷۹، ص ۲۹۳، ح ۲۸۰، ص ۲۹۴، ح ۲۸۱، ص ۲۹۵، ح ۲۸۲، ص ۲۹۶، ح ۲۸۳، ص ۲۹۷، ح ۲۸۴، ص ۲۹۸، ح ۲۸۵، ص ۲۹۹، ح ۲۸۶، ص ۳۰۰، ح ۲۸۷، ص ۳۰۱، ح ۲۸۸، ص ۳۰۲، ح ۲۸۹، ص ۳۰۳، ح ۲۹۰، ص ۳۰۴، ح ۲۹۱، ص ۳۰۵، ح ۲۹۲، ص ۳۰۶، ح ۲۹۳، ص ۳۰۷، ح ۲۹۴، ص ۳۰۸، ح ۲۹۵، ص ۳۰۹، ح ۲۹۶، ص ۳۱۰، ح ۲۹۷، ص ۳۱۱، ح ۲۹۸، ص ۳۱۲، ح ۲۹۹، ص ۳۱۳، ح ۳۰۰، ص ۳۱۴، ح ۳۰۱، ص ۳۱۵، ح ۳۰۲، ص ۳۱۶، ح ۳۰۳، ص ۳۱۷، ح ۳۰۴، ص ۳۱۸، ح ۳۰۵، ص ۳۱۹، ح ۳۰۶، ص ۳۲۰، ح ۳۰۷، ص ۳۲۱، ح ۳۰۸، ص ۳۲۲، ح ۳۰۹، ص ۳۲۳، ح ۳۱۰، ص ۳۲۴، ح ۳۱۱، ص ۳۲۵، ح ۳۱۲، ص ۳۲۶، ح ۳۱۳، ص ۳۲۷، ح ۳۱۴، ص ۳۲۸، ح ۳۱۵، ص ۳۲۹، ح ۳۱۶، ص ۳۳۰، ح ۳۱۷، ص ۳۳۱، ح ۳۱۸، ص ۳۳۲، ح ۳۱۹، ص ۳۳۳، ح ۳۲۰، ص ۳۳۴، ح ۳۲۱، ص ۳۳۵، ح ۳۲۲، ص ۳۳۶، ح ۳۲۳، ص ۳۳۷، ح ۳۲۴، ص ۳۳۸، ح ۳۲۵، ص ۳۳۹، ح ۳۲۶، ص ۳۴۰، ح ۳۲۷، ص ۳۴۱، ح ۳۲۸، ص ۳۴۲، ح ۳۲۹، ص ۳۴۳، ح ۳۳۰، ص ۳۴۴، ح ۳۳۱، ص ۳۴۵، ح ۳۳۲، ص ۳۴۶، ح ۳۳۳، ص ۳۴۷، ح ۳۳۴، ص ۳۴۸، ح ۳۳۵، ص ۳۴۹، ح ۳۳۶، ص ۳۵۰، ح ۳۳۷، ص ۳۵۱، ح ۳۳۸، ص ۳۵۲، ح ۳۳۹، ص ۳۵۳، ح ۳۴۰، ص ۳۵۴، ح ۳۴۱، ص ۳۵۵، ح ۳۴۲، ص ۳۵۶، ح ۳۴۳، ص ۳۵۷، ح ۳۴۴، ص ۳۵۸، ح ۳۴۵، ص ۳۵۹، ح ۳۴۶، ص ۳۶۰، ح ۳۴۷، ص ۳۶۱، ح ۳۴۸، ص ۳۶۲، ح ۳۴۹، ص ۳۶۳، ح ۳۵۰، ص ۳۶۴، ح ۳۵۱، ص ۳۶۵، ح ۳۵۲، ص ۳۶۶، ح ۳۵۳، ص ۳۶۷، ح ۳۵۴، ص ۳۶۸، ح ۳۵۵، ص ۳۶۹، ح ۳۵۶، ص ۳۷۰، ح ۳۵۷، ص ۳۷۱، ح ۳۵۸، ص ۳۷۲، ح ۳۵۹، ص ۳۷۳، ح ۳۶۰، ص ۳۷۴، ح ۳۶۱، ص ۳۷۵، ح ۳۶۲، ص ۳۷۶، ح ۳۶۳، ص ۳۷۷، ح ۳۶۴، ص ۳۷۸، ح ۳۶۵، ص ۳۷۹، ح ۳۶۶، ص ۳۸۰، ح ۳۶۷، ص ۳۸۱، ح ۳۶۸، ص ۳۸۲، ح ۳۶۹، ص ۳۸۳، ح ۳۷۰، ص ۳۸۴، ح ۳۷۱، ص ۳۸۵، ح ۳۷۲، ص ۳۸۶، ح ۳۷۳، ص ۳۸۷، ح ۳۷۴، ص ۳۸۸، ح ۳۷۵، ص ۳۸۹، ح ۳۷۶، ص ۳۹۰، ح ۳۷۷، ص ۳۹۱، ح ۳۷۸، ص ۳۹۲، ح ۳۷۹، ص ۳۹۳، ح ۳۸۰، ص ۳۹۴، ح ۳۸۱، ص ۳۹۵، ح ۳۸۲، ص ۳۹۶، ح ۳۸۳، ص ۳۹۷، ح ۳۸۴، ص ۳۹۸، ح ۳۸۵، ص ۳۹۹، ح ۳۸۶، ص ۴۰۰، ح ۳۸۷، ص ۴۰۱، ح ۳۸۸، ص ۴۰۲، ح ۳۸۹، ص ۴۰۳، ح ۳۹۰، ص ۴۰۴، ح ۳۹۱، ص ۴۰۵، ح ۳۹۲، ص ۴۰۶، ح ۳۹۳، ص ۴۰۷، ح ۳۹۴، ص ۴۰۸، ح ۳۹۵، ص ۴۰۹، ح ۳۹۶، ص ۴۱۰، ح ۳۹۷، ص ۴۱۱، ح ۳۹۸، ص ۴۱۲، ح ۳۹۹، ص ۴۱۳، ح ۴۰۰، ص ۴۱۴، ح ۴۰۱، ص ۴۱۵، ح ۴۰۲، ص ۴۱۶، ح ۴۰۳، ص ۴۱۷، ح ۴۰۴، ص ۴۱۸، ح ۴۰۵، ص ۴۱۹، ح ۴۰۶، ص ۴۲۰، ح ۴۰۷، ص ۴۲۱، ح ۴۰۸، ص ۴۲۲، ح ۴۰۹، ص ۴۲۳، ح ۴۱۰، ص ۴۲۴، ح ۴۱۱، ص ۴۲۵، ح ۴۱۲، ص ۴۲۶، ح ۴۱۳، ص ۴۲۷، ح ۴۱۴، ص ۴۲۸، ح ۴۱۵، ص ۴۲۹، ح ۴۱۶، ص ۴۳۰، ح ۴۱۷، ص ۴۳۱، ح ۴۱۸، ص ۴۳۲، ح ۴۱۹، ص ۴۳۳، ح ۴۲۰، ص ۴۳۴، ح ۴۲۱، ص ۴۳۵، ح ۴۲۲، ص ۴۳۶، ح ۴۲۳، ص ۴۳۷، ح ۴۲۴، ص ۴۳۸، ح ۴۲۵، ص ۴۳۹، ح ۴۲۶، ص ۴۴۰، ح ۴۲۷، ص ۴۴۱، ح ۴۲۸، ص ۴۴۲، ح ۴۲۹، ص ۴۴۳، ح ۴۳۰، ص ۴۴۴، ح ۴۳۱، ص ۴۴۵، ح ۴۳۲، ص ۴۴۶، ح ۴۳۳، ص ۴۴۷، ح ۴۳۴، ص ۴۴۸، ح ۴۳۵، ص ۴۴۹، ح ۴۳۶، ص ۴۵۰، ح ۴۳۷، ص ۴۵۱، ح ۴۳۸، ص ۴۵۲، ح ۴۳۹، ص ۴۵۳، ح ۴۴۰، ص ۴۵۴، ح ۴۴۱، ص ۴۵۵، ح ۴۴۲، ص ۴۵۶، ح ۴۴۳، ص ۴۵۷، ح ۴۴۴، ص ۴۵۸، ح ۴۴۵، ص ۴۵۹، ح ۴۴۶، ص ۴۶۰، ح ۴۴۷، ص ۴۶۱، ح ۴۴۸، ص ۴۶۲، ح ۴۴۹، ص ۴۶۳، ح ۴۵۰، ص ۴۶۴، ح ۴۵۱، ص ۴۶۵، ح ۴۵۲، ص ۴۶۶، ح ۴۵۳، ص ۴۶۷، ح ۴۵۴، ص ۴۶۸، ح ۴۵۵، ص ۴۶۹، ح ۴۵۶، ص ۴۷۰، ح ۴۵۷، ص ۴۷۱، ح ۴۵۸، ص ۴۷۲، ح ۴۵۹، ص ۴۷۳، ح ۴۶۰، ص ۴۷۴، ح ۴۶۱، ص ۴۷۵، ح ۴۶۲، ص ۴۷۶، ح ۴۶۳، ص ۴۷۷، ح ۴۶۴، ص ۴۷۸، ح ۴۶۵، ص ۴۷۹، ح ۴۶۶، ص ۴۸۰، ح ۴۶۷، ص ۴۸۱، ح ۴۶۸، ص ۴۸۲، ح ۴۶۹، ص ۴۸۳، ح ۴۷۰، ص ۴۸۴، ح ۴۷۱، ص ۴۸۵، ح ۴۷۲، ص ۴۸۶، ح ۴۷۳، ص ۴۸۷، ح ۴۷۴، ص ۴۸۸، ح ۴۷۵، ص ۴۸۹، ح ۴۷۶، ص ۴۹۰، ح ۴۷۷، ص ۴۹۱، ح ۴۷۸، ص ۴۹۲، ح ۴۷۹، ص ۴۹۳، ح ۴۸۰، ص ۴۹۴، ح ۴۸۱، ص ۴۹۵، ح ۴۸۲، ص ۴۹۶، ح ۴۸۳، ص ۴۹۷، ح ۴۸۴، ص ۴۹۸، ح ۴۸۵، ص ۴۹۹، ح ۴۸۶، ص ۵۰۰، ح ۴۸۷، ص ۵۰۱، ح ۴۸۸، ص ۵۰۲، ح ۴۸۹، ص ۵۰۳، ح ۴۹۰، ص ۵۰۴، ح ۴۹۱، ص ۵۰۵، ح ۴۹۲، ص ۵۰۶، ح ۴۹۳، ص ۵۰۷، ح ۴۹۴، ص ۵۰۸، ح ۴۹۵، ص ۵۰۹، ح ۴۹۶، ص ۵۱۰، ح ۴۹۷، ص ۵۱۱، ح ۴۹۸، ص ۵۱۲، ح ۴۹۹، ص ۵۱۳، ح ۵۰۰، ص ۵۱۴، ح ۵۰۱، ص ۵۱۵، ح ۵۰۲، ص ۵۱۶، ح ۵۰۳، ص ۵۱۷، ح ۵۰۴، ص ۵۱۸، ح ۵۰۵، ص ۵۱۹، ح ۵۰۶، ص ۵۲۰، ح ۵۰۷، ص ۵۲۱، ح ۵۰۸، ص ۵۲۲، ح ۵۰۹، ص ۵۲۳، ح ۵۱۰، ص ۵۲۴، ح ۵۱۱، ص ۵۲۵، ح ۵۱۲، ص ۵۲۶، ح ۵۱۳، ص ۵۲۷، ح ۵۱۴، ص ۵۲۸، ح ۵۱۵، ص ۵۲۹، ح ۵۱۶، ص ۵۳۰، ح ۵۱۷، ص ۵۳۱، ح ۵۱۸، ص ۵۳۲، ح ۵۱۹، ص ۵۳۳، ح ۵۲۰، ص ۵۳۴، ح ۵۲۱، ص ۵۳۵، ح ۵۲۲، ص ۵۳۶، ح ۵۲۳، ص ۵۳۷، ح ۵۲۴، ص ۵۳۸، ح ۵۲۵، ص ۵۳۹، ح ۵۲۶، ص ۵۴۰، ح ۵۲۷، ص ۵۴۱، ح ۵۲۸، ص ۵۴۲، ح ۵۲۹، ص ۵۴۳، ح ۵۳۰، ص ۵۴۴، ح ۵۳۱، ص ۵۴۵، ح ۵۳۲، ص ۵۴۶، ح ۵۳۳، ص ۵۴۷، ح ۵۳۴، ص ۵۴۸، ح ۵۳۵، ص ۵۴۹، ح ۵۳۶، ص ۵۵۰، ح ۵۳۷، ص ۵۵۱، ح ۵۳۸، ص ۵۵۲، ح ۵۳۹، ص ۵۵۳، ح ۵۴۰، ص ۵۵۴، ح ۵۴۱، ص ۵۵۵، ح ۵۴۲، ص ۵۵۶، ح ۵۴۳، ص ۵۵۷، ح ۵۴۴، ص ۵۵۸، ح ۵۴۵، ص ۵۵۹، ح ۵۴۶، ص ۵۶۰، ح ۵۴۷، ص ۵۶۱، ح ۵۴۸، ص ۵۶۲، ح ۵۴۹، ص ۵۶۳، ح ۵۵۰، ص ۵۶۴، ح ۵۵۱، ص ۵۶۵، ح ۵۵۲، ص ۵۶۶، ح ۵۵۳، ص ۵۶۷، ح ۵۵۴، ص ۵۶۸، ح ۵۵۵، ص ۵۶۹، ح ۵۵۶، ص ۵۷۰، ح ۵۵۷، ص ۵۷۱، ح ۵۵۸، ص ۵۷۲، ح ۵۵۹، ص ۵۷۳، ح ۵۶۰، ص ۵۷۴، ح ۵۶۱، ص ۵۷۵، ح ۵۶۲، ص ۵۷۶، ح ۵۶۳، ص ۵۷۷، ح ۵۶۴، ص ۵۷۸، ح ۵۶۵، ص ۵۷۹، ح ۵۶۶، ص ۵۸۰، ح ۵۶۷، ص ۵۸۱، ح ۵۶۸، ص ۵۸۲، ح ۵۶۹، ص ۵۸۳، ح ۵۷۰، ص ۵۸۴، ح ۵۷۱، ص ۵۸۵، ح ۵۷۲، ص ۵۸۶، ح ۵۷۳، ص ۵۸۷، ح ۵۷۴، ص ۵۸۸، ح ۵۷۵، ص ۵۸۹، ح ۵۷۶، ص ۵۹۰، ح ۵۷۷، ص ۵۹۱، ح ۵۷۸، ص ۵۹۲، ح ۵۷۹، ص ۵۹۳، ح ۵۸۰، ص ۵۹۴، ح ۵۸۱، ص ۵۹۵، ح ۵۸۲، ص ۵۹۶، ح ۵۸۳، ص ۵۹۷، ح ۵۸۴، ص ۵۹۸، ح ۵۸۵، ص ۵۹۹، ح ۵۸۶، ص ۶۰۰، ح ۵۸۷، ص ۶۰۱، ح ۵۸۸، ص ۶۰۲، ح ۵۸۹، ص ۶۰۳، ح ۵۹۰، ص ۶۰۴، ح ۵۹۱، ص ۶۰۵، ح ۵۹۲، ص ۶۰۶، ح ۵۹۳، ص ۶۰۷، ح ۵۹۴، ص ۶۰۸، ح ۵۹۵، ص ۶۰۹، ح ۵۹۶، ص ۶۱۰، ح ۵۹۷، ص ۶۱۱، ح ۵۹۸، ص ۶۱۲، ح ۵۹۹، ص ۶۱۳، ح ۶۰۰، ص ۶۱۴، ح ۶۰۱، ص ۶۱۵، ح ۶۰۲، ص ۶۱۶، ح ۶۰۳، ص ۶۱۷، ح ۶۰۴، ص ۶۱۸، ح ۶۰۵، ص ۶۱۹، ح ۶۰۶، ص ۶۲۰، ح ۶۰۷، ص ۶۲۱، ح ۶۰۸، ص ۶۲۲، ح ۶۰۹، ص ۶۲۳، ح ۶۱۰، ص ۶۲۴، ح ۶۱۱، ص ۶۲۵، ح ۶۱۲، ص ۶۲۶، ح ۶۱۳، ص ۶۲۷، ح ۶۱۴، ص ۶۲۸، ح ۶۱

ح ۱۱، ح ۶۴، ح ۱، ص ۶۵، ح ۳، ۴، ص ۶۷، ح ۱ (بدون سند ذیلی آن)
 و ح ۳، ص ۶۸، ح ۷-۹، ص ۶۹، ح ۲، ۱، ص ۷۰، ح ۱، ص ۷۱، ح ۷، و ص
 ۷۲، ح ۸، و ص ۷۱، ص ۷۲، ح ۱، ص ۷۴، ح ۱، ص ۷۴، ح ۱-۳، ص
 ۷۵، ح ۶، ص ۷۵، ح ۱، ص ۷۶، ح ۲، ص ۷۶، ح ۱- (اولخر) ۳، ص ۷۷.
 ح ۵- ص ۷۹، ح ۹، ص ۷۹، ح ۱- ص ۸۰، ح ۳، ص ۸۰، ح ۱- ص ۸۱، ح ۲،
 ص ۸۲، ح ۱-۳، ص ۸۳، ح ۱- ص ۸۴، ح ۶، ص ۸۶، ح ۱، ص ۸۷، اولخر
 ح ۳، ص ۸۸، اولسط ح ۴، ص ۸۹، ح ۱، ص ۹۰، ح ۲، ص ۹۰، ح ۱- ص ۹۱،
 ح ۳ و ۵، ص ۹۲، ح ۱۳ و ۱۷، ص ۹۵، ح ۲۲، ص ۹۵، ح ۱، ص ۹۵، ح ۱،
 ح ۹۶، ح ۲ (بدون سند ذیلی)، ص ۹۶، ح ۳-۲، ص ۹۹، ح ۹، ص ۱۰۲، ح ۱۴،
 ص ۱۰۳، ح ۱- ص ۱۰۴، ح ۳ و ۶، ص ۱۰۵، ح ۱۱، ص ۱۰۶، ح ۱، ص ۱۰۷، ح ۲
 و ۴، ص ۱۰۹، ح ۱، ص ۱۱۳، ح ۱۷ و ۱۸، ص ۱۱۳، ح ۱، ص ۱۱۴، ح ۱-۳، ص
 ۱۱۷، ح ۱، ص ۱۱۸، ح ۱، ص ۱۱۹، ح ۱، ص ۱۲۲، ح ۱-۴، ص ۱۲۳، ح ۳، ص
 ۱۲۴، ح ۱-۳، ص ۱۲۷، ح ۲، و ۴، ص ۱۲۸، ح ۴، ص ۱۲۹، ح ۱، و ۲، ص ۱۳۰، ح
 ۱، ص ۱۳۱، ح ۳-۵، ص ۱۳۰، ح ۵، ص ۱۳۲، ح ۱- ص ۱۳۴، ح ۱، ص ۱۳۵،
 ح ۱- ص ۱۳۸، ح ۵، ص ۱۴۱، ح ۶ و ۷، ص ۱۳۹، ح ۵، ص ۱۴۲، ح ۱ و
 ۵۲، ص ۱۴۲، ح ۴- ص ۱۴۴، ح ۱۲، ص ۱۴۵، ح ۱۴ و ۱۵، ص ۱۴۶، ح
 ۲۳ و ۲۴، ص ۱۴۷، ح ۲ و ۳، ص ۱۴۸، ح ۷ (در آغاز حدیث عنوان و نادر
 من الباب) افزوده شده، ص ۱۴۸، ح ۹ (تا اولسط حدیث)، ح ۱۲، ص
 ۱۵۰، ح ۱، ص ۱۵۳، ح ۶، ص ۱۵۱، ح ۵۲، ح ۲، ص ۱۵۳، ح ۵، ص ۱۵۴، ح
 ۹- ص ۱۵۵، ح ۱۱، ص ۱۵۲، ح ۵۴، ص ۱۵۵، ح ۱۲، ص ۱۵۷، ح ۱۸، ص ۱۵۶،
 ح ۵۵، ص ۱۵۷، ح ۱۶ و ۱۷ (از اولخر سند تا سند حدیث ۱۸ ذکر نشده
 است و متن ح ۱۸ که قبلاً هم آمده برای ح ۱۷ ذکر شده است)، ص
 ۱۵۸، ح ۲ و ۳ (بدون سند ذیلی به رقم ۲۲) ح ۲۳ و ۲۴، ص ۱۶۲، ح ۱ و
 ۲، ص ۱۶۳، ح ۴، ص ۱۶۴، ح ۸ و ۹، ص ۱۶۵، ح ۱۰- ص ۱۶۵، ح ۱۴، ص ۱۶۶، ح ۱۹،
 ص ۱۶۸، ح ۱- ص ۱۶۹، ح ۴، ص ۱۷۰، ح ۱، ص ۱۷۰، ح ۱، ص ۱۷۱، ح ۲، ص
 ۱۷۲، ح ۵- ص ۱۷۳، ح ۱، ص ۱۷۴، ح ۱- ص ۱۷۵، ح ۳، ص ۱۷۳، ح ۲۶،
 ص ۱۷۷، ح ۵، ص ۱۷۶، ح ۵۵، ص ۱۷۷، ح ۸، ص ۱۷۸، ح ۱۱، ص ۱۷۸، ح
 ۵۲، ص ۱۷۶، ح ۱۶، ص ۱۷۵، ح ۴۲، ص ۱۸۸، ح ۵۳، ص ۱۸۰، ح ۵۸، ص
 ۱۸۹، ص ۱۸۹، ح ۵۳۷- ص ۱۸۵، ح ۴۱، ص ۱۸۸، ح ۵۴، ص ۱۸۶، ح
 ۵۴۷، ص ۱۸۸، ح ۵۵، ص ۱۸۷، ح ۵۵، ص ۱۸۸، ح ۵۶، ص ۱۸۹، ح ۵۷، ص
 ۱۹۰، ح ۱، ص ۱۹۱، ح ۳ و ۵، ح ۱۹۲، ح ۱-۳، ص ۱۹۴، ح ۶ (با عنوان و نادر
 من الباب) در آغاز آن، و ح ۷، ص ۱۹۴، ح ۱- ص ۱۹۵، ح ۳ و ۵- ص
 ۱۹۶، ح ۱، ص ۱۹۷، ح ۱- ص ۱۹۸، ح ۴، ص ۱۹۹، ح ۱- ص ۲۰۱، ح ۴، ص
 ۲۰۲، ح ۱- ص ۲۰۳، ح ۲، ص ۲۰۴، اولسط ح ۸ و ۷، ص ۲۰۴، ح ۱ و ۲ (سند
 این حدیث و قسمت اول آن افتاده است)، ص ۲۰۵، ح ۳ و ۴، ص ۲۰۷،

ح ۱۶، ص ۲۰۶، ح ۵۹ و ۵۸، ح ۲۰۷، ح ۱۷، ص ۲۰۶، ح ۵۹، ص ۲۰۷، ح
 ۱، ص ۲۰۸، ح ۱-۳، ص ۲۰۹، ح ۶، ص ۲۱۰، ح ۸، ص ۲۱۰، ح ۱، ص ۲۱۱، ح ۲،
 ص ۲۱۲، ح ۱- ص ۲۱۳، ح ۳، ص ۲۱۶، ح ۱۹، ص ۲۱۳، ح ۵۵- ص ۲۱۴، ح
 ۱ و ۱۲ و ۵۱۱، ص ۲۱۶، ح ۲۰، ص ۲۱۹، ح ۴، ص ۲۱۷، ح ۵۱- ص ۲۱۸، ح
 ۳، ص ۲۲۰، ح ۱- ص ۲۲۱، ح ۷، ص ۲۲۳، ح ۱۳، ص ۲۲۳، ح ۵۱۲، ص ۲۲۵،
 ح ۱۷، ص ۲۲۳، ح ۵۱۴- ص ۲۲۴، ح ۱۶، ص ۲۲۵، ح ۱، ص ۲۲۶، ح ۲، ص
 ۲۲۷، ح ۵، ص ۲۲۸، ح ۴، ص ۲۲۷، ح ۵۱، ح ۲، ص ۲۲۹، ح ۱- ص ۲۳۰، ح ۴،
 ص ۲۳۱، ح ۱، ص ۲۳۲، ح ۵، و ۵، ص ۲۳۱، ح ۵۲، ص ۲۳۳، ح ۸ (با عنوان
 و نادر من الباب)، ص ۲۳۲، ح ۵۳، ص ۲۳۳، ح ۱ و ۲، ص ۲۳۴، ح ۱ و ۲،
 ص ۲۳۵، ح ۲، و ۲، ص ۲۳۸، ح ۱۳ و ۱۲ (این حدیث آخر جزء ثانی است و
 حدیث بعدی اول جزء ثالث)، ص ۲۳۹، ح ۱۳- ص ۲۴۰، ح ۱۸، ص ۲۳۶،
 ح ۵۶، ص ۲۴۰، ح ۱۹- ص ۲۴۲، ح ۱۶، ص ۲۴۶، ح ۵۶، ص ۲۴۸، ح ۱۱، ص
 ۲۴۲، ح ۲۷، ص ۲۴۷، ح ۵۹، ح ۱- ص ۲۴۲، ح ۳، ص ۲۴۷، ح ۱۲،
 ص ۲۴۳، ح ۵۴، ص ۲۴۷، ح ۹، ص ۲۴۹، ح ۱۶، ص ۲۵۱، ح ۴- ص ۲۵۱، ح
 ۶، ص ۲۵۳، ح ۱، ص ۲۵۶، ح ۸، ص ۲۵۷، ح ۱۲، ص ۲۵۷، ح ۱، ص ۲۵۸، ح
 ۱، ص ۲۵۹، ح ۵، ص ۲۵۹، ح ۱، ص ۲۶۱، ح ۵، و ۵، ص ۲۶۲، ح ۱، ص ۲۶۵، ح
 ۱۳- ۱۶، ص ۲۶۶، ح ۱، ص ۲۶۸، ح ۵، ص ۲۶۹، ح ۱- ص ۲۷۰، ح ۴، ص
 ۲۷۲، ح ۸، ص ۲۷۲، ح ۲ و ۳، ص ۲۷۴، ح ۵، ص ۲۷۴، ح ۱، ص ۲۸۲، ح ۱۹،
 ص ۲۸۴، ح ۱- ص ۲۸۵، ح ۴، ص ۲۸۸، ح ۱ و ۴، ص ۲۸۹، ح ۱- اولخر
 ح ۳، ص ۲۹۰، ح ۱، ص ۲۹۱، ح ۵، و ۵، ص ۲۹۲، ح ۱، ص ۲۹۳، ح ۳، ص ۲۹۴، ح
 ۶ (با عنوان و نادر من الباب)، و ح ۷ و ۱۰، ص ۲۹۵، ح ۱، ص ۲۹۶، ح ۴،
 ص ۲۹۹، ح ۱۳، ص ۲۹۶، ح ۵۲، ص ۲۹۷، ح ۴، ص ۲۹۹، ح ۱-۳، ص ۳۰۱، ح
 ۱، ص ۳۰۲، ح ۳، ص ۳۰۲، ح ۱، ص ۳۰۳، ح ۲، ص ۳۰۵، ح ۱۲، ص ۳۰۷، ح ۱۷،
 ص ۳۰۷، ح ۱ (این حدیث و حدیث بعدی در این نسخه در پایان باب
 پیشین ذکر شده است)، ص ۳۱۱، ح ۱، ص ۳۱۵، ح ۲ و ۴، ص ۳۱۶، ح
 ۱ و ۳ و ۵، ص ۳۱۷، ح ۱ و ۳، ص ۳۱۸، ح ۱ و ۳، ص ۳۱۹، ح ۱ و ۳، ص ۳۲۰،
 ح ۸، ص ۳۲۱، ح ۲، ص ۳۲۳، ح ۱۰ (ح ۱۰ هه نشه این حدیث است)، ص
 ۳۲۴، ح ۱، ص ۳۲۵، ح ۵، ص ۳۲۶، ح ۷، ص ۳۲۶، ح ۱، ص ۳۲۸، ح ۹، ص
 ۳۲۸، ح ۱- ص ۳۲۹، ح ۲، ص ۳۳۱، ح ۵، ص ۳۳۱، ح ۵ و ۷، ص ۳۳۲،
 ح ۱-۴، ص ۳۳۵، ح ۹، ص ۳۳۳، ح ۵، ص ۳۳۴، ح ۶، ص ۳۳۵، ح ۱۰،
 ص ۳۳۴، ح ۵۷، ص ۳۳۵، ح ۸، ص ۳۳۷، ح ۱- ص ۳۳۸، ح ۴ و ذیل آن،
 ص ۳۴۰، ح ۱، ص ۳۴۱، ح ۲، ص ۳۴۱، ح ۱- ص ۳۴۲، ح ۴، ص ۳۴۴، ح
 ۱۷ و ۱۸، ص ۳۴۵، ح ۲۱ و ۲۲، ص ۳۴۳، ح ۵۸ و ۹، ص ۳۴۶، ح ۱۳، ص ۳۴۵،
 ح ۵۲۲، ص ۳۴۶، ح ۲۴ و ۲۵، ص ۳۴۳، ح ۵۱۲، ص ۳۴۷، ح ۱- ص ۳۴۸،
 ح ۵، ص ۳۵۱، ح ۱۳، ص ۳۵۲، ح ۱۴، ص ۳۴۹، ح ۵۷، ص ۳۵۳، ح ۵ (این
 ح ۵۷، ص ۳۵۳، ح ۱۳، ص ۳۵۲، ح ۱۴، ص ۳۴۹، ح ۵۷، ص ۳۵۳، ح ۵ (این

آغاز و ظاهراً انجام نسخه افتادگی دارد و آخرین حدیث این نسخه آخر باب ششم از جزء نهم کتاب است. این مقدار حدود یک سوم از این باب است. از دو سوم باقی مانده جزء نهم و جزء دهم بصائر الدرجات، روایتی در این نسخه نیامده است. تعداد روایات نسخه چاپی در قسمتهایی که این نسخه از آن روایت دارد ۱۳۹۱ روایت است، بنابراین ۴۷٪ روایات نسخه چاپی در این نسخه دیده می‌شود.

مرحوم کوچه باغی در مقدمه خود بر بصائر الدرجات آورده است که بصائر الدرجات نسخ مخطوط مختلفی دارد و اکثر آنها از این نسخه که در دست ما است کوتاه تر است، با تتبع چنین به نظر ما رسیده که

حدیث و حدیث بعدی با عنوان «نادر من الباب ذکر شده است.» و ح ۱۶، ص ۳۵۳، ح ۱، ص ۳۵۴، ح ۲، ص ۳۵۴، ح ۱ و ۲، ص ۳۵۸، ح ۱۵ و ۱۶، ص ۳۵۵، ح ۵۴، ص ۳۵۶، ح ۸، ص ۳۵۹، ح ۱۸، ص ۳۶۱، ح ۱ (از و نادر من الباب)، اما باب بعدی در این نسخه نیامده است، ص ۳۶۳، ح ۱ و ۲، ص ۳۷۳، ح ۱۹ و ۲۰، ص ۳۶۲، ح ۵۱، ص ۳۶۳، ح ۷، ص ۳۶۵، ح ۱ (این حدیث و دو حدیث بعدی، در این نسخه در باب قبلی آمده است)، ص ۳۶۶، ح ۶، ص ۳۶۷، ح ۷، ص ۳۶۷، ح ۱ - ص ۳۷۵، ح ۵، ص ۳۷۷، ح ۳ و ۲، ص ۳۷۸، ح ۱ - ص ۳۷۹، ح ۴، ص ۳۸۳، ح ۱ - ص ۳۸۴، ح ۳، ص ۳۸۶، ح ۱۰، ص ۳۸۷، ح ۱۳، ص ۳۸۸، ح ۳، ص ۳۹۰، ح ۱، ص ۳۹۱، ح ۲، ص ۳۹۲، ح ۲ و ۱، ص ۳۹۴، ح ۶، ص ۳۹۶، ح ۸، ص ۳۹۶، ح ۱ و ۲ و ۴، ص ۳۹۷، ح ۵ (با عنوان «نادر من الباب»)، ص ۳۹۷، ح ۳ و ۴، ص ۴۰۱، ح ۱۴، ص ۳۹۸، ح ۵۴، ص ۴۰۲، ح ۱ - ص ۴۰۴، ح ۴، ص ۴۰۷، ح ۱، ص ۴۰۸، ح ۳، ص ۴۰۸، ح ۱، ص ۴۰۹، ح ۲، ص ۴۱۰، ح ۲ و ۱، ص ۴۱۱، ح ۸ و ۵، ص ۴۱۲، ح ۱، ص ۴۱۲، ح ۱ - ص ۴۱۳، ح ۳، ص ۴۱۴، ح ۱، ص ۴۱۵، ح ۲ و ۵، ص ۴۱۶، ح ۱ و ۱۱، ص ۴۱۹، ح ۱ و ۲، ص ۴۲۱، ح ۱ و ۱۱، ص ۴۲۲، ح ۱۳ و ۱۴، ص ۴۲۰، ح ۵۶، ص ۴۲۲، ح ۱، ص ۴۲۳، ح ۲، ص ۴۲۳، ح ۱ - ص ۴۲۳، ح ۳، ص ۴۲۴، ح ۱ و ۱۰، ص ۴۲۶، ح ۱۴ - ۱۷، ص ۴۲۷، ح ۱ و ۲ (متن این حدیث تا اواسط ح ۱ در این نسخه نیامده است)، ص ۴۲۹، ح ۲ و ۱، ص ۴۳۰، ح ۱ و ۸ (بدون سند ذیلی به رقم ۹)، ح ۱۱.

بصائر الدرجات در آغاز کتابی کوچک با ترتیب ابوابی مختلف بوده، سپس مصنف بر آن افزوده و آن را مرتب ساخته تا به این شکل که در دست ما است، درآمده است. ایشان در اثبات این سخن ضمن اشاره به عبارتهای مرحوم شیخ حر در آغاز کتاب وسائل الشیعه و پایان آن درباره اینکه بصائر الدرجات دو نسخه کبرا و صغرا دارد، می‌افزاید:

تأیید این سخن، کلام شیخ طوسی رحمه الله در فهرست است با این عبارت: «و زیاده کتاب بصائر الدرجات»، و نیز عبارت آغازین نسخه چاپی: «و النسخة الکبری من کتاب بصائر الدرجات».

و نیز سخن شیخ آقا بزرگ طهرانی در ذریعه (ج ۳، ص ۴۰): نسخه‌های بسیاری از این کتاب دیده‌ام که با نسخه چاپی این کتاب در سال ۱۲۸۵ همراه نفس الرحمن مطابق است که در چهار جزء است که اول آن «باب فی العلم و أن طلبه فریضة علی الناس» است، این نسخه چاپی بصائر کبیر کامل است. من نسخه‌های دیگری از این کتاب را دیده‌ام که با نسخه چاپی در اجزاء و ابواب و ترتیب تفاوت دارد و گویا مختصر آن است.

از کلام صاحب ذریعه چنین استفاده می‌شود که نسخه‌هایی همچون نسخه مرحوم روضاتی گزیده‌ای

۶. عبارت نقل شده از کتاب مختصر بصائر چاپ نجف، ص ۱۷، ص ۲۵ است که در چاپ اسلامیة از وسائل الشیعه در آغاز آن آورده شده است نه از کتاب وسائل الشیعه.

۷. در کتاب إثبات الهداة، ج ۱، ص ۴۹ نیز به بصائر الدرجات صغیر و بصائر الدرجات کبیر هر دو از صفار اشاره رفته است.

از این کتاب است. دقت در نحوه روایات این نسخه و مقایسه ترتیب روایات در آن با ترتیب روایات نسخه چاپی هم مؤید همین سخن است، ولی این احتمال مرحوم کورچه باغی که نسخه چاپی در واقع تحریر گسترده تر کتاب است که مصنف پس از تحریر کوتاه کتاب با افزودن روایاتی بر آن و ترتیب احادیث آن فراهم آورده سخنی است بی دلیل و ظاهراً نادرست.

عبارت فهرست شیخ طوسی هم که به طور ناقص نقل شده به درستی فهمیده نشده است. عبارت کامل شیخ در ترجمه صفار چنین است: «له کتب مثل کتب الحسین بن سعید و زیادة کتاب بصائر الدرجات و غیره...» مفاد این عبارت این است که صفار علاوه بر کتبی نظیر کتب حسین بن سعید، کتاب بصائر الدرجات و جزآن را تألیف کرده است.

در توضیح این عبارت باید دانست که یکی از مشهورترین مجموعه کتابها، کتب سی گانه حسین بن سعید بوده که در کتب فهراس برای معرفی دیگر کتابها بسیار به این کتابها اشاره شده است.^۸ برخی از مؤلفانی که کتب آنها همانند کتب حسین بن سعید ذکر شده از مشایخ وی هستند.^۹ در برخی از شرح حالها اشاره شده که صاحب ترجمه افزین بر کتب مشابه کتب حسین بن سعید کتابهای

۸. فهرست، ص ۴۰۸، رقم ۶۲۲.

۹. علاوه بر حواشی بعدی رک. رجال نجاشی، ص ۲۶۲، رقم ۴۸۶.

فهرست ص ۴۰۷، رقم ۶۲۱، ص ۴۱۲، رقم ۶۲۵.

۱۰. فهرست ص ۲۴۲، رقم ۳۵۶ (ترجمه صفوان بن یحیی)، رقم ۴۰۶، رقم ۶۲۰ (ترجمه محمد بن سنان).

دیگری هم تألیف کرده است.^{۱۱} صفار از این دسته است، بنابراین عبارت فوق در فهرست شیخ هیچ ربطی به بحث دونه نسخه داشتن بصائر الدرجات ندارد.

باری مراجعه به نسخه‌ای که جناب آقای واثقی آن را گزارش کرده‌اند می‌تواند در ارزیابی دقیق تر نسخه مرحوم روضاتی و تبیین نحوه اختصار آن مفید باشد.

گفتنی است که کم‌تر بودن روایات در نسخه آقای روضاتی همواره بر اثر تلخیص نیست، بلکه گاه این امر از افتادگی روایات نشأت گرفته و در شمار اغلاط نسخه است.^{۱۲}

در مورد اختلاف ترتیب احادیث این نسخه با نسخه چاپی هم پیش‌تر اشاره کردیم که این امر اختصاص به نسخه صفاری بصائر ندارد، نسخه‌های معتبر از نسخه کبرای بصائر هم با نسخه چاپی در ترتیب احادیث تفاوت‌های اساسی دارد و غالباً نسخه صغیره با ترتیب نسخه‌های معتبر همخوان است، لذا ترتیب

۱۱. رجال نجاشی ص ۲۵۳، رقم ۶۶۴ (ترجمه علی بن مهزیار)، صف الکتب المشهورة - وهي مثل کتب الحسین بن سعید و زیادة: کتاب الوضوء، ... و زاد علی کتب الحسین بن سعید کتاب الحروف کتاب ...، فهرست ص ۴۶۵، رقم ۳۷۱ (ترجمه علی بن مهزیار): له ثلاثة وثلاثون کتاباً مثل کتب الحسین بن سعید و زیادة کتاب حروف القرآن و کتاب الاثیبه و کتاب البشارات. ص ۴۵۳، رقم ۷۸ (ترجمه موسی بن القاسم): له ثلاثون کتاباً مثل کتب الحسین بن سعید مستوفاة حسنة و زیادة کتاب الجامع، ص ۵۱۱، رقم ۸۱۳، له کتب کثیرة اکثر من ثلاثین، و قبل: إنها مثل کتب الحسین بن سعید و زیادة کتاب جامع الآثار و....

۱۲. همچون آغاز نسخه و احتمالاً پایان آن و نیز رک. حاشیه سابق در مورد احادیث این نسخه از بصائر ص ۸۷، ح ۴ و ۳، ص ۱۵۷، ح ۱۷ و ۱۸، ص ۲۰۴، ح ۲، رقم ۲۲۷، ح ۴.

أحادیث در نسخه چاپی بی اعتبار است.

در نحوه قرار گرفتن أحادیث در ابواب نیز بین نسخه آقای روضاتی و نسخه چاپی تفاوت‌هایی دیده می‌شود.^۳

فصل دوم: انتساب بصائر الدرجات
به صفه

در کتابهای رجال اشاره شده که ابن ولید و به تبع وی شیخ صدوق از روایت کردن بصائر الدرجات خودداری ورزیده است.^۴

برخی گمان کرده‌اند که استثناء ابن کتاب از سوی ابن ولید به جهت عدم صحت انتساب آن به مؤلف بوده است.^۵ ولی در رساله مبسوطی که درباره جایگاه طرق در ارزیابی اسناد نگاشته‌ایم به تفصیل

۱۳. مثلاً گاه روایت در این نسخه تحت عنوان «نادر من الباب» ذکر شده است (ص ۴۳، ح ۲۸، ص ۱۴۸، ح ۷، ص ۱۹۴، ح ۶، ص ۲۳۳، ح ۸، ص ۲۹۴، ح ۶، ص ۳۵۳، ح ۱۵ و ۱۶، ص ۳۹۷، ح ۵) یا روایات آغاز یک باب در پایان باب قبلی آمده است (ص ۳۰۷، ح ۱، ص ۳۴۵، ص ۳۴۶، ح ۶، ص ۳۶۷، ح ۷).

۱۴. رجال نجاشی ص ۳۵۴، رقم ۹۴۸. (آخریناً بکتابه کلاً ما خلا بصائر الدرجات، أبو الحسن علی بن أحمد بن محمد بن طاهر الأشعري القمي، قال: حدّثنا محمد بن الحسن بن الولید عنه بها، فهرست ص ۴۰۸، رقم ۶۲۲. آخریناً جماعة عن محمد بن علي بن الحسن عن محمد بن الحسن [بن الولید] عن محمد بن الحسن الصفار عن رجاله [آل] کتاب بصائر الدرجات، فإِنَّه لم يرو عنه (محمد بن الحسن) بن الولید.

۱۵. به این مطلب در تعلیقه مرحوم میرداماد بر اصول کافی ص ۳۷۱ اشاره شده است؛ و نیز در آثار شهید سید محمد باقر صدر و شاکر دشان استاد ما آیه الله سید کاظم حائری دامت برکاته آمده است. رک. بحوث فی شرح العروة الوثقی، ج ۱، ص ۲۱۱ و ۲۲۳؛ بحوث فی علم الاصول (تقریرات شیخ عبدالسائر) ج ۱، ص ۶۴، مباحث الاصول، ج ۲، ص ۳۴۹ (حاشیه).

درباره این استثناء و استثنایهای دیگر در کتب رجال

سخن گفته، و اثبات کرده‌ایم که این استثناء برخاسته از اعتقاد خاص ابن ولید و شیخ صدوق درباره منزلت ائمه معصومین علیهم‌السلام و غلو پنداشتن بسیاری از أحادیث این کتاب بوده است^۶ و همچون دیگر استثناءها نشانه بی اعتبار دانستن موارد استثناء در عین درستی نسبت احادیث به مؤلفان کتب بوده است.

گفتنی است که در أسناد بصائر الدرجات گاه عبارتهایی دیده می‌شود که گمان عدم صحت انتساب بصائر الدرجات را به صفار زنده ساخته، این تصور را به ذهن می‌آورد که نسخه موجود سالها بعد از صفار تدوین شده است، همچون این عبارات:

- قال حدّثنا أبو القاسم حمزة بن القاسم بن العباس، قال حدّثنا محمد بن یحیی الطار، قال: حدّثنا محمد بن الحسن الصفار، قال: حدّثنا إبراهیم بن هاشم^۷....

- حدّثنا محمد بن یحیی الطار، عن محمد بن الحسن بن فروخ الصفار، عن العباس بن معروف^۸....

- حدّثنا محمد بن الحسن الصفار، عن محمد بن

۱۶. روضة المتقین، ج ۱۴، ص ۲۴۰.

۱۷. بصائر الدرجات، چاپ تبریز، ص ۵۶ (أول جزء دوم) و نزدیک به این عبارت در ص ۱۱۴ (أغار جزء سوم)، ص ۱۶۲ (أغار جزء چهارم)، ص ۲۱۲ (أغار جزء پنجم)، ص ۲۶۲ (أغار جزء ششم)، ص ۳۱۳ (أغار جزء هفتم)، ص ۴۱۸ (أغار جزء نهم)، ص ۴۷۰ (أغار جزء دهم).

۱۸. بصائر الدرجات، همان چاپ، ص ۳۶۸ (أغار جزء هشتم) و نزدیک به آن در ص ۱۱۲ (اول باب ۹، آغار جزء سوم)، ص ۲۸۸، ح ۱ (اول باب ۸ از جزء ششم) و نیز ص ۱۷۸، ح ۱۵.

الحسین"....

در آغاز اسناد آمده است^۳، و در آغاز کتاب هم طریق

کتاب ذکر شده است^۳.

ولی این گمان برخاسته از بی خبری از رسی کهن است که هنگامی که کتب حدیثی به روش قرائت یا سماع آموخته می شده، گاه طریق به مصنف و نام مصنف در آغاز اسناد از سوی ناسخان کتاب افزوده می شده است.

در کتاب غارات عبارت «حدّثنا محمد، قال حدّثنا الحسن، قال حدّثنا ابراهیم» مکرر دیده می شود^۳ که در آن مراد از ابراهیم، ابراهیم ثقفی مؤلف کتاب و عبارت فوق بیانگر طریق کتاب است.

در آغاز کتابهای محاسن نام مؤلف در آغاز سند به تصریح آورده شده و در دیگر اسناد، ضمیری ذکر شده که به مؤلف کتاب بازمی گردد^۳.

موارد کاربرد این رسم آن قدر بی شمار است که نیاز به ذکر نیست.

نام نصر (بن مزاحم) مؤلف وقعة صفین در آغاز اسناد کتاب دیده می شود و طریق کتاب در آغاز اجزاء آن تکرار شده است^۳.

نآشنایی با این رسم کهن، گاه سبب شده که کتاب یک مؤلف به راوی آن نسبت داده شود همچون قسمتی از امالی شیخ طوسی که بسیاری آن را به فرزند وی ابوعلی نسبت داده اند^۳ یا قرب الاسناد عبدالله بن جعفر حمیری که أحياناً به فرزندش محمد بن عبدالله بن جعفر نسبت داده شده است^۳.

در اصول سته عشر در آغاز هر کتاب و نیز در پارهای اسناد دیگر، طریق به مؤلف ذکر نشده و در دیگر اسناد کتابها غالباً نام مؤلف - به صورت اسم ظاهر یا ضمیر - تکرار شده است^۳.

به نظرمی رسد که اشتها را نام نوادر أحمد بن محمد بن عیسی برای کتاب چاپ شده به این نام که حجم

در آغاز ابواب کتاب زهد، نام مؤلف حسین بن سعید

۲۳. کتاب الزهد، ۱۲، ۱۳، ۲۵، ۳۲، ۳۳، ۴۲، ۴۳، ۴۵، ۵۳، ۶۲، ۶۹، ۷۶، ۸۱، ۸۶، ۹۰، ۹۵، ۹۹، ۱۰۵.

۲۴. کتاب الزهد، ۳ که البته ظاهراً سقطی در آن رخ داده است.

۲۵. غارات (چاپ عبدالزهرّا خطیب)، ج ۱، ص ۱۰، ۱۱، ۱۲، ۱۳، ۱۴، ۱۵، ۱۶ و ۱۸ و... و برای مراد از طریق رک، ص ۳.

۲۶. رک، ذریعه، ج ۲، ص ۳۹، ج ۳، ص ۱۹، ج ۳۵۵.

۲۷. سرائر، ج ۳، ص ۶۲۴، منقّی الجمان، ج ۳، ص ۱۷۶ (رک). مناهج الأخبار، ۳: ۴۲۲، حلیة الأبرار، ج ۱، ص ۴۸ و ۱۱۶.

و نیز برای رد نسبت رک، بحار، ج ۱، ص ۷. منشأ نسبت فوق عبارت آغازین کتاب است: محمد بن عبدالله بن جعفر الحمیری عن أبیه عن هارون بن مسلم.... ولی مراجعه به اسناد کتاب به روشی می رساند که محمد بن عبدالله تنها راوی کتاب از مؤلف یعنی پدرش عبدالله بن جعفر حمیری است.

۱۹. بصائر الدرجات، ص ۳۳۳، ح ۱ (اول باب ۱۱، از جزء هفتم) آغاز نسخه چاپی بصائر چنین است: محمد بن الحسن الصفار المعروف بمسئلة، قال: حدّثنی ابراهیم بن هاشم.... به گزارش آیه الله والد - مدظله - آغاز سه نسخه خطی کتاب این گونه است: محمد بن الحسن الصفار رحمه الله (... افتادگی دارد).

۲۰. المحاسن، ج ۱، ص ۳ و ۲۵ و ۷۸ و ۱۳۱ و ۱۹۱ و ۲۹۰، ج ۲، ص ۲۹۹ و ۳۴۵، ۳۸۷، ۵۹۸، ج ۱، ص ۲۳۰، ج ۱۷۴.

۲۱. وقعة صفین، ص ۱، ۶۹، ۱۲۹، ۲۰۸، ۲۸۰، ۳۵۰، ۴۹۹، ۴۹۴.

۲۲. اصول سته عشر، چاپ دار الشیستر، ص ۲، ۱۵، ۲۱، ۴۴، ۶۰، ۸۳.

۱۳۱، ۱۳۲، ۱۱۷، ۱۱۴، ۱۰۸، ۱۰۶، ۱۰۲، ۹۸، ۹۶، ۹۵، ۹۴، ۹۳.

اصلی آن از کتابهای حسین بن سعید است ناشی از عدم توجه به این رسم کهن بوده است.^{۳۰}

باری برای شناخت طریق به کتاب و تمییز بین آن و اسناد اصلی کتاب راههایی وجود دارد، از جمله: مراجعه به اسناد شناخته شده مؤلف و مقایسه آن با اسناد مورد بحث و مراجعه به کتب فهرس همچون رجال نجاشی و فهرست شیخ؛

دقت در محل قرار گرفتن سند مورد بحث؛

مراجعه به نسخه‌های خطی کتاب.

با پیگیری این راهها درباره اسناد بصائرالدرجات به روشنی در می‌یابیم که اسناد پیش گفته که با نام صفاریه تنهایی یا به همراه یک یا دو طبقه راوی متأخر از وی آغاز می‌شود، از اسناد اصل کتاب نیست و از افزوده‌های ناسخان متأخر است.

یکی از شواهد این سخن آن است که این اسناد تنها در آغاز اجزاء کتاب و گاه آغاز ابواب آن آمده است و تنها در یک مورد در وسط سند کتاب آمده است.^{۳۱}

اسناد دیگر کتاب هم غالباً از اسناد شناخته شده صفار است.

مراجعه به نسخه‌های خطی از مهم‌ترین راهها در این زمینه است، در طرق به کتب معمولاً نسخه‌های خطی کتاب اختلاف دارند، همچون طریق کافی که

۲۸. رک. مقاله راقم سطور با عنوان «نواد احمد بن محمد بن عیسی یا کتاب حسین بن سعید»، مجله آینه پژوهش، شماره ۴۶، ص ۲۳.
۲۹. بصائرالدرجات، ص ۱۷۸، ح ۱۵.

در آغاز برخی کتابهای آن آمده، این طریقه تنها در برخی از نسخه‌های خطی دیده می‌شود.

نکته جالب توجه در مورد بصائرالدرجات این است که در نسخه مرحوم روضاتی هیچ یک از این طریق‌ها ذکر نشده است؛ با اینکه غالباً روایت مشتمل بر این طریق‌ها آورده شده است، ولی بدون طریق مذکور و با آغاز کردن سند با نام استاد صفار.^{۳۲}

در اکثر این احادیث در نسخه یا نسخه‌های دیگری از بصائرالدرجات هم، سند با نام مشایخ صفار آغاز شده و طریق‌ها بدان افزوده نشده است، گزارش تفصیلی این اختلاف‌ها در حاشیه نسخه آیه الله - مد ظله - آمده است.

کوتاه سخن این که طریق‌های پیش گفته بی تردید از اصل کتاب نیست، لذا توهم متأخر بودن تدوین کتاب از اساس نادرست است.^{۳۳}

۳۰. بصائرالدرجات، ص ۵۶، ۱۱۴، ۱۳۲، ۱۶۲، ۲۶۲، ۲۸۸، ۳۶۸. در دیگر موارد حدیث مشتمل بر طریق در این نسخه صفرا آورده نشده است (رک. ص ۳۱۳ و ۴۷۸) در تنها موردی هم که در وسط باب طریق به صفار ذکر شده (ص ۱۷۸، ح ۱۵)، در این نسخه اصل حدیث آورده نشده است.

۳۱. راقم سطور تاکنون تصحیح اسناد حدود سه پنجم کتاب بصائرالدرجات را به انجام رسانده است و امیدوار است که به زودی توفیق تکمیل آن را به دست آورد.

به امید خدا فصل سوم این مقال را پس از تکمیل آن، تقدیم ارباب پژوهش خواهیم نمود.